

ЧОМУ НАЦІЇ ЗАНЕПАДАЮТЬ

ПОХОДЖЕННЯ ВЛАДИ,
БАГАТСТВА ТА БІДНОСТІ

Дарон Аджемоглу
Джеймс Робінсон

6-те видання

Переклав з англійської
Олександр Дем'янчук

«НАШ ФОРМАТ» • КИЇВ • 2021

УДК 316.32-043.93

А 90

Аджемоглу Дарон, Робінсон Джеймс

А 90 Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / пер. з англ. Олександр Дем'янчук. — 6-те вид. — К. : Наш Формат, 2021. — 440 с.
ISBN 978-617-7279-33-3 (паперове видання)
ISBN 978-617-7388-19-6 (електронне видання)

Дарон Аджемоглу і Джеймс Робінсон зробили, здавалося б, неможливе — відповіли на питання, яке до них безрезультатно вивчали століттями: чому одні країни багаті, а інші — бідні? Ґрунтуючись на п'ятнадцятирічних дослідженнях у галузях історії, політології та економіки, автори легко й доступно пояснюють, чому економічний успіх держав не залежить від культури, клімату чи географічного положення.

Аджемоглу та Робінсон переконані: країни процвітають через те, що їхні громадяни повалили владну еліту і створили суспільства, де головною цінністю стали рівні економічні та політичні права кожного. На думку авторів, саме свобода робить світ багатшим.

Книжка «Чому нації занепадають» — своєрідний посібник, який допоможе краще зрозуміти причини процвітання держав та їхнього занепаду.

УДК 316.32-043.93

Науковий редактор *Олександр Дем'янчук*. Літературні редакторки *Ольга Жукова*, *Вікторія Кравчук*. Коректорка *Леся Кротова*. Випускова редакторка *Ілона Буц*. Верстальник *Микола Савчук*. Технічний керівник *Микола Климчук*. Дизайнерка обкладинки *Євгенія Мелеховець*. Художня редакторка *Катерина Аврамчук*.

Дякуємо за допомогу в підготовці видання *Дмитрові Приймаку* та *Марині Кичак*.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш Формат» у ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 13 б, м. Харків, Україна, 61036. Свідоцтво ДК № 5747 від 06.11.2017. Замовлення № 444/03. Підписано до друку 22.03.2021. Тираж 2000 прим. Термін придатності необмежений. тов «нф», пров. Алли Горської, 5, м. Київ, Україна, 01032, тел. (044) 222-53-49, pub@nashformat.ua. Свідоцтво дк № 4722 від 19.05.2014. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/24128 від 19.10.2020.

Науково-популярне видання

ISBN 978-617-7279-33-3 (паперове видання)
ISBN 978-617-7388-19-6 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© Acemoglu D., Robinson J. A., 2012
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія
на видання, оригінал-макет, 2016

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

ЗМІСТ

Передмова	7
Розділ 1. Дуже схожі й водночас такі різні	11
Розділ 2. Теорії, які не діють	44
Розділ 3. Шлях до багатства і бідності	64
Розділ 4. Незначні відмінності й критичні збіги обставин: тягар історії	87
Розділ 5. «Я побачив майбутнє, і воно діє»: розвиток за екстрактивних інститутів	110
Розділ 6. Дрейфування врізнобіч	133
Розділ 7. Поворотний пункт	158
Розділ 8. Не на нашому газоні: бар'єри на шляху розвитку	185
Розділ 9. Розвиток змінює напрям	213
Розділ 10. Поширення процвітання	239
Розділ 11. Доброчесне коло	263
Розділ 12. Порочне коло	292
Розділ 13. Чому нації занепадають сьогодні	321
Розділ 14. Руйнування мурів в'язниці	352
Розділ 15. Пояснення багатства та бідності	372
Подяки	402
Коментарі	405
Література	422

ПЕРЕДМОВА

Це книга про різкі відмінності в доходах і стандартах життя, що відділяють такі багаті країни світу, як Сполучені Штати Америки, Великобританія та Німеччина, від бідних на кшталт тропічної Африки, Центральної Америки й Південної Азії.

Цю передмову ми пишемо в той час, коли Північну Африку і Близький Схід струснула Арабська весна. Вона почалася з так званої Жасминової революції, яку запалили публічні заворушення з приводу самоспалення вуличного торговця Мохамеда Буазізі 17 грудня 2010 року. 14 січня 2011 року президент Зін ель-Абідін бен Алі, який правив Тунісом з 1987 року, подав у відставку. Однак далекий від заспокоєння революційний порив проти правління привілейованої еліти в Тунісі став ще сильнішим і поширився на решту Близького Сходу. Хосні Мубарак, котрий правив Єгиптом твердою рукою майже 30 років, був скинутий 11 лютого 2011 року. Доля режимів у Бахреїні, Лівії, Сирії та Ємені на час завершення цієї передмови ще невідома.

Невдоволення в цих країнах коріниться в їхній бідності. Пересічний громадянин Єгипту має доходи близько 12% доходів громадянина Сполучених Штатів Америки. Середня тривалість його життя менша на 10 років. 20% населення живуть в умовах крайньої бідності. Ця різниця відчутна, однак усе ж досить мала, якщо порівнювати США з найбіднішими країнами світу — Північною Кореєю, Сьєрра-Леоне та Зімбабве, де більша частина всього населення живе за межею бідності.

Чому Єгипет настільки бідніший за США? Які обмеження заважають єгиптянам мати більші статки? Бідність є невід’ємною для Єгипту чи її можна подолати? Природно було б почати міркування з того, щоб запитати думку самих єгиптян про проблеми, з якими вони стикаються, та чому ці проблеми виникли за час правління Мубарака. Ноа Хамед, двадцятичотирирічна працівниця рекламної агенції в Каїрі, чітко висловила

свої погляди на площі Тахрір: «Ми страждаємо через корупцію, гноблення та погану освіту. Ми живемо в корумпованій системі, яку потрібно змінити». Інший учасник, двадцятирічний студент факультету фармакології Мосааб ель-Шамі, підтримав цю думку: «Сподіваюся, що до кінця цього року ми матимемо обраний уряд, загальні свободи будуть введені й ми покладемо край корупції, що охопила всю цю країну». Протестувальники на площі Тахрір в один голос говорили про корупцію в уряді, його нездатність надавати управлінські послуги, про нерівність можливостей у своїй країні. Особливо скаржилися вони на репресії та брак політичних прав. Мохамед ель-Барадей, колишній директор Міжнародної агенції з атомної енергії, 13 січня 2011 року написав у твіттері: «Туніс: репресії + брак соціальної справедливості + блокування шляхів мирних соціальних змін = бомба, готова вибухнути».

І єгиптяни, і тунісці вбачали головні причини своїх економічних проблем у відсутності політичних прав. Коли протестувальники почали системніше формулювати свої потреби, перші 12 найнагальніших вимог, що були оприлюднені інженером-програмістом і блогером Ваелем Халілом, одним із лідерів єгипетського протестного руху, стосувалися політичних змін. Таке питання, як підвищення мінімальної зарплатні, залишилося серед перехідних вимог, що пізніше не реалізувалися.

Єгиптян утримували в бідності неефективна й корумпована держава та суспільство, у якому вони не могли реалізувати свої здібності, амбіції, майстерність та уміння. Вони визнають, що підґрунтя цих проблем політичне. Усі економічні негаразди, з якими єгиптяни зіткнулися, походили з того, як здійснювалася в Єгипті політична влада, монополізована вузьким колом еліт. Єгиптяни розуміли, що це потрібно змінювати насамперед.

Навіть із вірою в це протестувальники на площі Тахрір були далекі від спільного бачення. Пояснюючи, чому така країна, як Єгипет, бідна, більшість учених і коментаторів виокремлювали абсолютно різні чинники. Одні наголошували, що бідність Єгипту зумовлена передусім його географією, адже більша частина території країни — пустеля, дощів немає, ґрунти й клімат не забезпечують продуктивності сільського господарства. Інші, навпаки, вказували на культурні особливості єгиптян, несприятливі для економічного розвитку й добробуту. Вони доводили, що єгиптянам бракує тієї виробничої етики й культурних рис, які дали змогу іншим досягти процвітання. Натомість вони прийняли ісламську віру, що не узгоджується з економічним успіхом. Третій підхід, що домінував серед учених — економістів і політологів, — ґрунтувався на уявленні про

те, що правителі Єгипту просто не знали, що потрібно, аби зробити свою країну багатою, а тому в минулому дотримувалися неправильних публічних політик і стратегій. Якби правителі отримували потрібні поради від правильних радників, вели далі ці мислителі, добробуту було би досягнуто. Для цих учених той факт, що Єгиптом правили вузькі елітні кола, які збагачувалися за рахунок решти населення, не мав ніякого зв'язку з розумінням економічних проблем країни.

У цій книзі ми покажемо, що єгиптяни на площі Тахрір, на відміну від учених і коментаторів, висловлювали правильні ідеї. Справді, Єгипет бідний саме тому, що ним правила вузька еліта, яка організувала суспільство з вигодою для себе за рахунок цілковитої більшості населення. Політична влада була дуже обмежена й використовувалася для збагачення тих, хто її мав. Як приклад, колишній президент Єгипту Мубарак накопичив близько 70 млрд доларів. Єгиптяни ж лише втрачали, і вони це зрозуміли.

Ми доведемо, що саме таке тлумачення бідності Єгипту й така інтерпретація населення загалом пояснює, чому бідні країни є бідними. І для Північної Кореї, і для Сьєрра-Леоне, і для Зімбабве ми продемонструємо, що країни бідні через ті самі причини, що і Єгипет. Натомість Великобританія та США стали багатими завдяки тому, що їхні громадяни скинули еліту, яка контролювала владу, і створили суспільство, у якому політичні права розподілені значно ширше, уряд підзвітний громадянам і реагує на їхні потреби, а абсолютна більшість населення може користуватися економічними можливостями.

Ми покажемо, що для розуміння того, чому нині існує така нерівність у світі, потрібно заглибитися в минуле й дослідити історичну динаміку суспільств. Побачимо, що Британія багатша за Єгипет тому, що у 1688 році ця країна (чи, щоб бути точними, Англія) здійснила революцію, яка трансформувала її політичну систему, а внаслідок цього й економіку нації. Люди боролися й отримали більше політичних прав, які використали для розширення своїх економічних можливостей. Результатом стала докорінно інша політична й економічна траєкторія з кульмінацією у вигляді промислової революції.

Промислова революція і технології, стимульовані нею, не поширилися на Єгипет. Ця країна перебувала під контролем Османської імперії, яка сприймала Єгипет фактично так само, як і пізніше сім'я Мубарака. У 1798 році османське правління в Єгипті подолав Наполеон Бонапарт. Потім ця країна опинилася під впливом британського колоніалізму, який так само мало дбав про добробут Єгипту, як і Османська імперія.

Хоч єгиптяни і струснули Османську і Британську імперії, а в 1952 році скинули монархію, це не були революції на кшталт тієї, що відбулася в 1688 році в Англії. Замість докорінно змінити політику єгиптяни привели до влади іншу еліту, яка дбала про добробут країни не більше за османів і британців. Унаслідок цього основна структура суспільства не зазнала змін і Єгипет залишився в бідності.

У своїй книзі ми поговоримо про те, як ці структури з часом відтворюються, чому вони іноді змінюються, як це сталося в Англії 1688 року та Франції після революції 1789 року. Це допоможе нам зрозуміти, чи змінилася ситуація в сучасному Єгипті та чи революція, унаслідок якої було скинуто Мубарака, сприятиме утворенню нових інститутів, здатних привести Єгипет до процвітання. У Єгипті і раніше відбувалися революції. Однак вони не приносили ніяких змін. Їх організатори просто відбирали владу в тих, хто її мав, і залишали систему незмінною. Для пересічних громадян насправді важко здобути реальну політичну владу й змінити спосіб буття свого суспільства. Але це можливо. Ми побачимо це на прикладі Англії, Франції і Сполучених Штатів, а також Японії, Ботсвани та Бразилії. Загалом саме такі політичні трансформації потрібні бідному суспільству, щоб збагатитися. Існують позитивні перспективи і для Єгипту. Реда Метвалі, ще одна учасниця протесту на площі Тахрір, заявляла: «Нині ви бачите разом мусульман і християн, молодих і літніх людей. Усі вони прагнуть одного». Ми виявимо, що подібний широкий рух у суспільстві став основною причиною політичних трансформацій. Якщо ми зрозуміємо, чому ці трансформації відбуваються, то легше оцінюватимемо, коли очікувати краху таких рухів, як це відбувалося не раз у минулому, а коли можна сподіватися, що вони досягнуть успіху й поліпшать життя мільйонів.

1

ДУЖЕ СХОЖІ Й ВОДНОЧАС ТАКІ РІЗНІ

Економіка Ріо-Гранде

Місто Ноґалес розділене навпіл парканом. Якщо ви станете біля нього й подивитесь на північ, то побачите Ноґалес, що у штаті Аризона, округ Санта-Круз. Середньорічний дохід на одне господарство становить близько 30 тис. доларів. Більшість дітей ходить до школи, а більшість жителів має принаймні повну середню освіту. Попри скарги, які висловлюють жителі щодо недоліків американської системи охорони здоров'я, населення відносно здорове, з високою середньою тривалістю життя за світовими стандартами. Багато літніх жителів мають вік понад 65 років і користуються програмами соціального медичного забезпечення. Це лише одна з багатьох урядових послуг, які люди сприймають як щось природне поряд з електрикою, телефонами, системою каналізації, охороною громадського здоров'я, мережею доріг, що сполучають місто з іншими містами штату й загалом США, та, врешті-решт, законом і порядком. Жителі Ноґалеса в штаті Аризона можуть займатися щоденними справами і не боятися за власне життя й безпеку, не відчувати страху перед крадіжками, експропріацією чи іншими діями, що робили б ризиковими їхні інвестиції в бізнес чи помешкання. Важливо й те, що жителі Ноґалеса в штаті Аризона сприймають як належне, що попри неефективність і часом корупцію уряд є їхнім агентом. Вони можуть проголосувати за зміну мера, конгресменів і сенаторів. Вони віддають свій голос на президентських виборах, визначають, хто буде лідером їхньої країни. Демократія для них — друга натура.

Життя на південь від паркану, лише в кількох метрах, різуче відрізняється. Хоча жителі Ноґалеса у штаті Сонора живуть у відносно розвинутій частині Мексики, доходи середньостатистичного домогосподар-

ства становлять лише третину доходів у Ноґалесі, що в штаті Аризона. Більшість дорослих у Ноґалесі (Сонора) не має середньої шкільної освіти, а багато дітей взагалі не відвідують школи. Матерів турбує високий рівень дитячої смертності. Через погані умови охорони здоров'я не дивно, що мешканці Ноґалеса у штаті Сонора не живуть так само довго, як їхні північні сусіди. Вони не мають доступу до багатьох суспільних благ. Дороги на південь від паркану в поганому стані. Закону і порядку не дотримуються. Злочинність висока, а відкриття бізнесу дуже ризиковане. Небезпека полягає не лише в пограбуванні. Дуже важким є отримання всіх дозволів, аби відкрити бізнес, без надання хабарів. Жителі Ноґалеса у штаті Сонора щоденно стикаються з корупцією та недолугістю своїх політиків.

На відміну від північних сусідів, демократія тут є дуже «свіжим» поняттям. До політичної реформи у 2000 році Ноґалес у штаті Сонора, як і решта Мексики, перебував під корумпованим контролем Інституційної революційної партії (Partido Revolucionario Institucional (PRI)).

Чому ці дві половини фактично одного міста такі несхожі? У них немає різниці ні в географії, ані в кліматі чи хворобах, що притаманні цьому регіону, оскільки мікроби не мають жодних обмежень при перетині кордону між Мексикою та США. Звичайно, умови охорони здоров'я неоднакові, але це не стосується хвороботворного середовища. Люди на півдні від кордону живуть у жалюгідних санітарних умовах і не мають належного піклування про здоров'я.

Можливо, справа у жителях цих частин? Або ж населення Ноґалеса в штаті Аризона — нащадки мігрантів з Європи, а південні жителі — ацтеків? Утім це не так. Походження людей по обидва боки кордону цілком однакове. Після того як у 1821 році Мексика здобула незалежність від Іспанії, територія навколо «Лос Ноґалес» стала частиною мексиканського штату Баха-Каліфорнія й залишалася такою навіть після Мексикансько-американської війни 1846–1848 років. Насправді, лише після купівлі Гадсдена 1853 року кордон США був пересунутий у це місце. Лейтенант Натаніель Міхлер під час огляду кордону закріпив «дуже гарну долину Лос Ноґалес». Тут, по обидва боки кордону, і вирости ці міста. Жителі Ноґалеса у штаті Аризона і Ноґалеса у штаті Сонора мають спільних предків, люблять однакові страви й музику і, ризикнемо сказати, мають єдину культуру.

Звичайно, існує дуже просте й очевидне пояснення відмінностей між двома половинами міста Ноґалеса, про яке ви, мабуть, здогадалися: сам кордон, що й визначає ці дві половини. Ноґалес у штаті Аризона розта-

шований у Сполучених Штатах Америки. Його жителі мають доступ до економічних інститутів США, що дають їм змогу вільно обирати фах, здобувати освіту й набувати професійних навичок, заохочують інвестувати в найкращі технології, що зумовлює вищі доходи. Вони також мають доступ до політичних інститутів, що дають їм змогу брати участь у демократичному процесі, обирати своїх представників і змінювати їх у разі негативної поведінки. Унаслідок цього політики надають основні послуги (від охорони громадського здоров'я до доріг і забезпечення правопорядку), яких потребує населення. Жителі Ногалеса у штаті Сонора не мають такого щастя. Вони живуть в іншому світі, що має свої інститути. Саме різниця в інститутах і створює дуже несхожі стимули для жителів обох частин Ногалеса і їхнього бажання інвестувати в підприємництво й бізнес. Ці стимули, створені різними інститутами в обох частинах Ногалеса та країнах, і є головною причиною розбіжностей у економічному добробуті по обидва боки кордону.

Чому інститути у Сполучених Штатах сприятливіші для економічного успіху, ніж у Мексиці чи навіть у всій Латинській Америці? Відповідь на це запитання криється в шляхах формування обох суспільств протягом раннього колоніального періоду. Саме тоді виникла різниця між інститутами, наслідки якої проявляються і донині. Щоб зрозуміти ці відмінності, почнемо розгляд із формування колоній у Північній і Латинській Америках.

Заснування Буенос-Айреса

На початку 1516 року іспанський мореплавець Хуан Діас де Соліс доплив до широкого гирла річки на східному узбережжі Південної Америки. Мореплавець висадився на берег і проголосив цю землю частиною Іспанії, а річку назвав Ріо-де-ла-Плата — «Срібна річка», оскільки місцеві жителі мали багато срібла. Тубільці по обидва боки гирла — чарруа, де тепер Уругвай, і керанді на рівнинах, в сучасній Аргентині відомих як пампа, — поставилися до прибульців вороже. Місцеві жителі займалися мисливством, селилися малими групами без сильних централізованих політичних органів управління. Саме банда чарруа згодом забила де Соліса палицями на смерть, коли він досліджував нові землі, призначені для окупації Іспанією.

У 1534 році іспанці, все ще на хвилі оптимізму, відправили першу місію поселенців з Іспанії під орудою Педро де Мендоси. Того року вони заснували місто Буенос-Айрес. Це мало бути ідеальне місце для євро-

пейців. Буенос-Айрес, дослівно «чудове повітря», мав сприятливий помірний клімат. Проте перше перебування в місті іспанців виявилося коротким. Вони прибули туди не за чудовим повітрям, а задля вивозу ресурсів і робочої сили. Однак чарруа і керанді не підкорилися. Коли їх ловили, тубільці відмовлялися давати іспанцям їжу і працювати на них. Вони атакували нові поселення своїми луками і стрілами. Серед іспанців посилювався голод, оскільки вони не чекали, що доведеться здобувати їжу самим. Буенос-Айрес був не тим, про що вони мріяли. Місцевих жителів неможливо було змусити працювати. Район не мав ані золота, ані срібла. Те срібло, яке знайшов де Соліс, насправді було з країни інків у Андах далеко на Заході.

Іспанці, намагаючись вижити, почали посилати експедиції в пошуках нового місця з більшими ресурсами, населення якого легше змусити працювати. У 1537 році одна з експедицій під командуванням Хуана де Айоласа в пошуках шляху до держави інків дійшла до річки Парана. Під час експедиції іспанці встановили контакт з гварані, осілим народом із сільськогосподарською економікою на основі кукурудзи й маніоку. Де Айолас миттєво зрозумів, що гварані дуже відрізнялися від чарруа і керанді. Після короткої битви іспанці здолали опір гварані й заснували місто Нуестра-Сеньйора-Санта-Марія-де-ла-Асунсьйон, що нині є столицею Парагваю. Конкістадори одружилися з принцесами гварані й швидко стали новою аристократією. Вони пристосували наявну систему примусової праці й збирання данини під своє правління. Це був саме той тип колонії, якого прагнули іспанці. За чотири роки Буенос-Айрес був покинутий, бо всі переселенці, що жили там, перебралися до нового міста.

Буенос-Айрес, «Париж Південної Америки», місто з широкими європейськими бульварами, засноване на родючих сільськогосподарських землях пампи, не заселялося аж до 1580 року. Покинутий Буенос-Айрес і підкорення гварані розкривають логіку європейської колонізації Америки. Перші іспанці, а потім, як побачимо, і англійські колонізатори не хотіли самі обробляти землю. Вони прагнули, щоб це робили інші, здобуваючи для них багатства, золото і срібло.

Від Кахамарки...

Експедиції де Соліса, де Мендоси і де Айоласа відбувалися після відоміших походів, розпочатих Христофором Колумбом, який висадився 12 жовтня 1492 року на одному з Багамських островів. Іспанська експансія й колонізація Південної та Північної Америки всерйоз розпочалася

вторгненням Ернана Кортеса в Мексику в 1519 році, експедицією Франсиско Пісарро в Перу через півтора десятиліття та експедицією Педро де Мендоси на Ріо-де-ла-Плата через два роки після цього. Протягом наступного століття Іспанія захопила і колонізувала більшість центральних, західних і південних районів Південної Америки, а Португалія оголосила своєю Бразилію на Сході.

Іспанська стратегія колонізації була дуже ефективна. Вдосконалена Кортесом у Мексиці, вона ґрунтувалась на тому, що найлегший шлях до подолання опору полягав в ув'язненні місцевих лідерів. Така стратегія давала змогу іспанцям привласнювати багатства лідерів і змушувати ту-більців платити данину й постачати продукти. Наступним кроком іспанців було утвердження себе як нової еліти місцевого населення і встановлення контролю за методами оподаткування, збору данини й особливо за примусовою робочою силою.

Кортес і його люди потрапили до величної столиці ацтеків міста Теночтітлан 8 листопада 1519 року. Їх зустрічав імператор ацтеків Монтесума, який вирішив під впливом порад своїх радників мирно привітати іспанців. Те, що трапилося потім, добре описане у відомому «Флорентійському кодексі», складеному після 1545 року францисканським священиком Бернардіно де Саагуном:

Щойно іспанці міцно схопили Монтесуму... всі рушниці вистрілили... Охопив страх. Серця начебто вистрибували з грудей. До самої темряви панував терор, здивування, тяжкі передчуття, всі були приголомшені.

А коли розвиднилося, були проголошені вимоги іспанців: тортильї, смажені індичі грудки, яйця, прісна вода, дерево, дрова, вугілля... І Монтесума мусив наказати, щоб це зробили.

Коли іспанці добре влаштувалися, то, завзято жадаючи золота, поставили Монтесумі вимогу щодо всіх коштовностей міста. І після цього Монтесума пішов під вартою іспанців. Вони йшли, оточивши його... всі тримали його, всі вхопилися за нього.

А коли вони дійшли до скарбниці, місця, що зветься Теокалько, то накинулися на ті чудові дорогоцінності, прикрашали пером кетцяля чола, мечі, щити, золоті диски... золоті різьки півмісяця, золоті щитки на ноги, золоті щитки на руки, золоті налобники.

Золото здерли з усього... А потім почали підпалювати... усі цінні речі. Все горіло. А іспанці ходили повсюди... Вони забрали все, що змогли побачити й оцінити як дороге.

Тоді вони пішли до власної скарбниці Монтесуми... в місці, що зветься Тотокалько... вони забрали зі скарбниці Монтесуми... всі коштовності: намиста з підвісками, стрічки на руки, оздоблені пір'ям кетцаля, золоті браслети, золоті кільця з мушлями... і бірюзову діадему, символ влади. Вони забрали все.

Завоювання ацтеків завершилося у 1521 році. Кортес як губернатор провінції Нова Іспанія почав розподіляти найцінніший ресурс — місцеве населення — за допомогою інституту енком'єнда (*encomienda*¹). Енком'єнда вперше виникла у XV столітті в Іспанії під час звільнення південної частини країни від маврів, арабів, які селилися там від VIII століття. У Новому Світі ця система набула «витонченішої» форми. Місцевих жителів почали дарувати іспанцям, яких відтак називали «енкомендеро»². Тубільці мусили платити данину й відбувати трудову повинність, за що енкомендеро був уповноважений наvertати їх до християнства.

Яскравий ранній опис діяльності енком'єнди дійшов до нас від Бартоломе де Лас Касаса, домініканського священика, який висловив найпершу і одну з найбільш нищівних критик іспанської колоніальної системи. Де лас Касас прибув до іспанського острова Іспаньйола у 1502 році з флотом під проводом нового губернатора Ніколаса де Овандо. Новий губернатор дедалі більше втрачав ілюзії і був надзвичайно занепокоєний грубим і експлуататорським ставленням до місцевих жителів, яке щодня спостерігав. У 1513 році як капелан він брав участь у захопленні іспанцями Куби й навіть отримав енком'єнду за свою службу. Однак Де Овандо відмовився від подарунка й розпочав тривалу кампанію з реформи іспанських колоніальних інститутів. Його зусилля вилилися в книгу «Короткий опис знищення індіанців», написану в 1542 році. Це було скандальне звинувачення іспанського правління у варварстві. Ось що Ніколас де Овандо говорив щодо енком'єнди у випадку Нікарагуа:

Кожен поселенець отримував у місті доручену йому резиденцію (чи юридичною мовою «енкомендовану»). До роботи він залучав місцевих жителів, відбирав їхні вже досить бідні харчі й землю, яку ті обробляли, вирощуючи продукцію. Поселенець вважав усе місцеве населення — са-

¹ Юридична система в колонізованій іспанцями Латинській Америці, за допомогою якої іспанська корона визначала статус індіанського населення у своїх колоніях. Фактично легалізація рабства. — Британська енциклопедія. — *Прим. пер.*

² Людина, яка встановлювала правила поведінки для місцевих жителів на території своєї енком'єнди — території, наданої іспанською короною одному з колонізаторів.

новників, літніх людей, жінок і дітей — членами власного домогосподарства. Через це він змушував тубільців без будь-якого відпочинку працювати на його користь день і ніч.

На прикладі захоплення Нової Гранади, сучасної Колумбії, де Лас Касас розповідав, як діяла іспанська стратегія:

Щоб привласнити все золото, іспанці застосували звичну стратегію розділення між собою (чи «енкомендації») міст і тамтешніх жителів... А потім, як завжди, поводилися з ними, мов зі звичайними рабами. Командувач експедиції поневолив і тримав ув'язненим шість чи сім місяців короля всієї території, досить незаконно вимагаючи від нього дедалі більше золота й діамантів. Король на ім'я Богота був настільки наляканим, що у своєму прагненні звільнитися від пазурів поневолювачів зобов'язався заповнити весь будинок золотом. Для цього він розіслав своїх людей на пошуки золота. Поступово вони принесли необхідну кількість разом із коштовним камінням. Однак будинок усе ще не був заповнений. Тоді іспанці оголосили про страту короля за невиконання обіцянки. Командувач зажадав, щоб йому як представнику закону надали право судити. Після подання формальних звинувачень проти короля він засудив його на тортури, аж доки той не виконає свою обіцянку. Іспанці кували короля способом «стрападо»³, лили на живіт гарячий жир, прикріплювали за допомогою залізних обручів обидві ноги і шию до кілків, поки двоє тримали його за руки, інші припалювали йому підшви. Час від часу командувач заглядав у катівню й повторював, що вони мордуватимуть його до смерті, якщо той не дасть іще золота. Саме це вони і робили, аж поки король не сконав в агонії.

Стратегія та інститути, удосконалені в Мексиці, активно застосовувалися на інших територіях іспанської імперії. Найкраще це було зроблено під час захоплення Перу конкістадором Пісарро. Щодо цього де Касас так починав свою розповідь:

У 1531 році інший великий негідник помандрував із гуртом чоловіків до Королівства Перу. Він зробив усе, щоб повторити стратегію і тактику дій своїх попередників у інших частинах Нового Світу.

---

³ Людину зв'язували мотузкою і кидали з висоти. За декілька сантиметрів до землі ця мотузка ривком зупиняла політ. — *Прим. пер.*

Пісарро почав з узбережжя поблизу перуанського міста Тумбес і рушив на південь. 15 листопада 1532 року він дійшов до гірського міста Кахамарка, де розташувався імператор інків Атауальпа зі своєю армією. Наступного дня Атауальпа, який нещодавно переміг свого брата Уаскара в борні за престол їхнього батька Уайна Капака, пішов зі своїм кортежем до табору іспанців. Атауальпа був розлючений, бо до нього дійшли новини про звірства й жорстокість, заподіяні іспанцями, зокрема про руйнування храму бога Сонця Інті. Потім сталося те, що вже добре відомо. Іспанці влаштували пастку й упіймали імператора. Вони вбили охорону й слуг Атауальпи, близько двох тисяч людей, а самого короля полонили. Щоб здобути свободу, Атауальпа мусив пообіцяти заповнити одну кімнату золотом і ще дві такого самого розміру — сріблом. Імператор зробив це, але іспанці, порушивши обіцянки, у липні 1533 року його задушили. У листопаді того року іспанці захопили столицю інків місто Куско. На місцеву аристократію чекало таке саме поводження, як і з Атауальпою. Їх ув'язнили, аж поки вони не віддадуть золото і срібло. Оскільки полонені не задовольнили вимоги іспанців, їх спалили живцем. Видатні твори мистецтва Куско, як-от храм Сонця, були пограбовані і перетворені в руїни.

На той час іспанці зосередилися на людях з Імперії інків. Як і в Мексиці, місцеве населення розподілили по енком'єндах під оруду кожного конкістадора із супроводу Пісарро. У ранній колонізаційний період енком'єнда була основним інститутом, що використовувався для контролю й організації робочої сили. Однак скоро з'явився сильніший суперник. У 1545 році поселенець на ім'я Дієго Уальпа шукав місцеву святиню високо в Андах, де нині розташована країна Болівія. Раптовим поривом вітру його скинуло з висоти, і перед собою він побачив запаси срібної руди. Це була частина гори, багатої на срібло. Іспанці охрестили її Ель Серро Ріко («Багата гора»). Навколо гори швидко виросло місто Потосі. У 1650 році на піку свого розвитку воно налічувало 160 тис. жителів, а це більше, ніж у Лісабоні чи Венеції на той час.

Щоб розробляти поклади срібла, іспанцям потрібні були шахтарі — багато шахтарів. Із цією місією вони послали нового віце-короля, головного іспанського колоніального посадовця Франсиско де Толедо. Його головним завданням було вирішити проблему робочої сили. У 1569 році, прибувши до Перу, де Толедо провів спочатку п'ять років у подорожах і вивченні нової посади. Він також уважно обстежив усе доросле населення. Щоб знайти потрібну робочу силу, де Толедо насамперед переселив майже все доросле населення в нові міста-резервації — *reducciones*

(дослівно «придушення»), що сприяло експлуатації робочої сили іспанською короною. Потім посадовець відновив і пристосував задля власної мети інститут робочої сили інків, відомий як міта (mita), що мовою інків (кечуа) означає «спрямування». За допомогою системи міта інки використовували робочу силу в обробці плантацій, призначених для постачання продуктів до замків, аристократії й армії. Натомість їхня еліта надавала захист від голоду й гарантувала безпеку. У руках де Толедо міта, особливо міта в Потосі, мала стати найбільшою й найобтяжливішою схемою експлуатації робочої сили в іспанський колоніальний період. Де Толедо створив величезну зону резервацій, що простягалася від середи-

Карта 1. Імперія інків, мережа доріг інків і межі міти

ни сучасного Перу до більшої частини території Болівії і займала майже 200 тис. квадратних миль⁴. У цій зоні 1/7 частину чоловіків, переселених до резервацій, змушували працювати в шахтах Потосі. Міта у Потосі проіснувала увесь колоніальний період і була скасована лише в 1825 році. На карті 1 зображено зону резервацій із позначеннями міти на території Імперії інків у часи іспанської колонізації. Карта демонструє, наскільки міта перекривала серце Імперії, разом зі столицею Куско.

Примітно, що в Перу й нині можна побачити пережитки міти. Розгляньте відмінності між провінцією Калка та сусідньою Акомайо. Між ними виявиться мало відмінностей. Обидві лежать високо в горах, кожна населена спадкоємцями інків, які говорять мовою кечуа. Однак Акомайо значно бідніша, її жителі споживають на третину менше за жителів Калки. І люди знають про це. В Акомайо вони запитують відважних іноземців: «Хіба ви не знаєте, що люди тут бідніші, ніж отам, у Калці? Чого ви взагалі вирішили приїхати сюди?». Потрібна велика відвага, адже з місцевої столиці Куско, стародавнього центру Імперії інків, до Акомайо дістатися набагато важче, ніж до Калки. Дорога до Калки має покриття, а до Акомайо — повністю розбита. Щоб виїхати з Акомайо, потрібен кінь або мул. І в Калці, і в Акомайо люди вирощують однакові злаки. Втім у Калці вони продають їх на ринку за гроші. В Акомайо вирощують зерно для того, щоб виживати. Ця нерівність, очевидна і для чужого ока, і для місцевих жителів, може бути пояснена інституційними відмінностями між районами — відмінностями з історичними коренями, що простягаються назад до де Толедо і його плану ефективної експлуатації місцевої робочої сили. Головна історична відмінність між цими двома провінціями полягає в тому, що Акомайо була в зоні резервацій, а Калка — ні.

На додаток до зосередження робочої сили та міти де Толедо консолідував енком'єнду у головний податок, визначивши фіксовану суму, що її мав платити кожен дорослий чоловік сріблом. Це була додаткова схема, аби затягти людей до ринку робочої сили і зменшити зарплатню, яку платили іспанські землевласники. Ще один інститут, *repartimiento de mercancías*⁵, або коротко *repartimiento* (репартім'єнто), також набув по-

⁴ Понад 500 тис. км² — Прим. пер.

⁵ Традиційна історіографія описує *repartimiento de mercancías* як примусову систему виробництва і споживання, за допомогою якої намісники іспанської корони змушували індіанців виробляти продукцію, цінну для іспанської економіки, і купувати дорогі товари, що не мали попиту в Іспанії. — (Jeremy Baskes. *Indians, Merchants and Markets*. — Stanford University Press, 2000. — 328 p.) — Прим. пер.

ширення завдяки перебуванню де Толедо на своїй посаді. Від іспанського дієслова *repartir* (розподіляти) *repartimiento* буквально означало «розподіл благ» і передбачало примусовий продаж товарів місцевим жителям за цінами, встановленими іспанцями. І, нарешті, де Толедо ввів *trajin* — дослівно «тягар», що означало обов'язок тубільців доставляти іспанській еліті важкі пакунки товарів на кшталт вина, листя коки або текстилю, замінюючи собою тяглових тварин.

По всьому колоніальному іспанському світу Америки виникали подібні інститути і структури. Після початкового етапу мародерства й пристрасті до золота і срібла іспанці створили мережу інститутів, призначених для експлуатації місцевих жителів. Повний діапазон з енком'єнди, міти, розподілу благ і «тягаря» був створений для зниження стандартів життя тубільців до рівня виживання, а також для збирання всіх їхніх доходів на користь іспанців. Це здійснювалося шляхом експропріації землі місцевих жителів, накладання високих податків, встановлення завищених цін на товари, які навіть не можна було вільно купувати. Хоча ці інститути і сприяли збагаченню іспанської корони та зробили конкістадорів і їхніх нащадків дуже заможними, вони також перетворили Латинську Америку на континент із найвищою нерівністю у світі й висотали більшу частину її потенціалу.

...до Джеймстауна

Коли в 1490-х роках іспанці вперше вторглися в Америку, Англія мала слабку владу в Європі, відновлюючись після руйнівного впливу громадянської війни — Війни Троянд. Англія була не в змозі скористатися можливостями грабувати, здобувати золото й експлуатувати місцеве населення Америки. Майже століття потому у 1588 році король Іспанії Філіп II, напавши на Англію, здійняв політичні хвилі по всій Європі. Завдяки фортуні перемога Англії була одночасно знаком збільшення її потужності на морях, що врешті-решт дало змогу країні взяти участь у боротьбі за місце в колоніальній імперії.

Тому не дивно, що англійці розпочали колонізацію Північної Америки майже в той самий час. Однак вони все ж запізнилися. Північну Америку англійці обрали не за її привабливість, а тому, що це було те єдине, що залишалося доступним для них. «Бажані» частини Америки, де була величезна кількість тубільців для експлуатації й розташовувалися шахти для видобутку золота і срібла, вже були зайняті. Англійцям дісталися залишки. Коли у XVIII столітті англійський письменник і аграрій Артур

Янг дискутував щодо того, де вигідно здобувати «сировину», під якою розумів сільськогосподарську продукцію, він зазначав:

Загалом виявляється, що сировинна продукція наших колоній втрачає у вартості пропорційно відстані від сонця. У Вест-Індії, де найспекотніше, вона дає 81,12 шилінга 1 пенс на душу. У південних континентальних районах — 51,1 шилінга. У центральних — 9 шилінгів 6,5 пенса. У північних поселеннях — лише 2 шилінги 6 пенсів. Ця шкала показує — варто уникати колонізації північних широт.

Перша англійська спроба закласти колонію в Роанок у Північній Кароліні між 1585 і 1587 роками зазнала повної невдачі. У 1607-му англійці спробували знову. Наприкінці 1606 року три кораблі — *Susan Constant*, *Godspeed* та *Discovery* — під командуванням капітана Крістофера Ньюпорта вирушили до Вірджинії. Колоністи під прапорами компанії *Virginia* запливли в Чесапікську затоку й піднялися по річці, яку назвали іменем тодішнього англійського короля Якова I. Вони заснували там поселення Джеймстаун 14 травня 1607 року.

Хоча поселенці на кораблях, що належали компанії *Virginia*, були англійцями, вони використовували модель колонізації, на яку дуже вплинули шаблони Кортеса, Пісарро й де Толедо. Насамперед поселенці планували захопити місцевого вождя й використовувати його, аби отримувати для себе провізію та примушувати місцеве населення надавати продукти й інші блага.

Англійські колоністи, коли вперше висадилися у Джеймстауні, ще не знали, що перебувають на території конфедерації Повгатан — коаліції близько 30 держав, відданих королю, якого звали Вахунсунакок. Столицею конфедерації було місто Веровокомоко, що лежало у 20 милях від Джеймстауна. Колоністи планували вивчити устрій цієї землі. Якщо місцевих жителів не вдасться змусити надавати продукти і робочу силу, англійці готові були принаймні почати торгувати з ними. Схоже, їм не спадало на думку, що вони самі можуть працювати й вирощувати те, що вживатимуть як їжу. Однак це не те, що робили загарбники Нового Світу.

Вахунсунакок швидко дізнався про появу колоністів і поставився до їхніх намірів із великою підозрою. Він очолював досить велику імперію у Північній Америці. Але в нього було багато ворогів і йому бракувало абсолютного політичного контролю, як у інків. Вахунсунакок вирішив поспостерігати за намірами англійців, спочатку пославши до них гінців із побажаннями дружніх стосунків.

Наприкінці зими 1607 року поселенці у Джеймстауні змушені були голодувати. Призначений голова ради колонії Едвард Марі Вінфілд загинув. Ситуацію врятував капітан Джон Сміт. Сміт, твори якого стали для нас одним із головних джерел інформації про перші кроки розвитку колонії, мав неординарний характер. Народжений в Англії, у сільській місцевості Лінкольнширу, він не погодився з бажанням батька зайнятися бізнесом і натомість став солдатом удачі. Спочатку воював у складі англійської армії в Нідерландах, відтак приєднався до австрійських збройних сил в Угорщині, що воювали проти армій Османської імперії. Його схопили в Румунії й продали в рабство на сільськогосподарські роботи. Одного дня він убив свого хазяїна, вкрав одяг і коня й перебрався на австрійську територію.

По дорозі до Вірджинії Сміт вскочив у халепу та був ув'язнений на кораблі *Susan Constant* за спробу заколоту проти Вінфілда. Коли кораблі досягли Нового Світу, заколотника збиралися стратити. Однак Вінфілд, Ньюпорт та інша еліта колоністів, розкривши запечатані документи, з жахом для себе прочитали, що компанія *Virginia* призначила Сміта членом ради правління Джеймстауна.

Коли Ньюпорт поплив до Англії за продовольством і новими колоністами, а Вінфілд ніяк не міг скоординувати свої дії, саме Сміт урятував колонію. Він ініціював низку торгових місій, що забезпечили постачання продуктів. Під час однієї з цих місій його схопив Опечанканаф, один із молодших братів Вахунсунакока, і доставив до короля у Веровокомоко. Сміт був першим англійцем, який зустрівся з Вахунсунакоком, і залишився живим на цій зустрічі лише завдяки втручання молодшої доньки Вахунсунакока Покахонтас. 2 січня 1608 року перед дуже вчасним поверненням Ньюпорта з Англії Сміт опинився на волі й повернувся до Джеймстауна, де все ще відчувалася нестача продуктів.

Колоністи в Джеймстауні мало чого навчилися зі свого першого досвіду. Протягом 1608 року вони й далі шукали золото, дорогоцінні метали. Вони все ще не розуміли, що для того, аби вижити, не можна чекати, що тубільці їх годуватимуть із примусу чи завдяки торгівлі. Саме Сміт першим усвідомив, що модель колонізації, яка так добре спрацювала для Кортеса і Пісарро, непридатна для Північної Америки. Умови тут були зовсім інші. Сміт помітив, що, на відміну від ацтеків та інків, люди у Вірджинії не мали золота. Він занотував у своєму щоденнику: «Маєш знати, що харчі — це єдине їхнє багатство». Анас Тодкіл, один із перших поселенців, що залишив детальний щоденник, добре описав розпач Сміта й інших, коли вони зрозуміли це:

Не було ані бесід, ані надій, ані роботи, а лише — копати золото, промивати золото, вантажити золото.

Коли у квітні 1608 року Ньюпорт поплив до Англії, він набрав піриту — золота дурнів. Повернувся Ньюпорт наприкінці вересня з наказами від компанії Virginia про посилення контролю над місцевими жителями. Англіїці планували коронувати Вахунсунакока, сподіваючись, що це допоможе королю Якову I підкорити його. Вони запросили Вахунсунакока до Джеймстауна, однак той усе ще відчував глибоку підозру й не бажав наражитися на небезпеку. Джон Сміт записав відповідь Вахунсунакока:

Якщо ваш король послав мені подарунок, я також король, а це моя земля... Ваш батько має прийти до мене, а не я до нього чи у ваш форт — я не клону на таку наживку.

Якби Вахунсунакок не «клонув на таку наживку», Ньюпорт і Сміт мали би вирушити до Веровокомоко, щоб провести коронацію. Однак усе це перетворилося на повне фіаско, що наштовхнуло Вахунсунакока на думку: час покінчити з колонією. Він наклав торговельне ембарго. Джеймстаун не міг більше купувати провізії. Вахунсунакок винищив би їх голодом.

У грудні 1608 року Ньюпорт знову поплив до Англії. Він узяв із собою лист від Сміта до компанії Virginia з проханням змінити ставлення до колонії. Неможливо було швидко збагатитися завдяки експлуатації Вірджинії таким способом, як це було в Мексиці й Перу. Там не було золота і цінних металів, а тубільців неможливо було примусити працювати чи віддавати продукти. Сміт розумів, що для того, аби колонія була життєздатна, саме колоністи мусили почати працювати. Тому він благав директорів прислати відповідних людей:

Із наступною поставкою прошу вас прислати 30 столярів, землеробів, садівників, рибалок, ковалів, мулярів, землекопів, які вміють викопувати дерева з коренями, а потім ще тисячі таких, як у нас є.

Сміт більше не хотів шукачів золота, від яких не було жодної користі. Джеймстаун знову вижив лише завдяки Смітовій винахідливості. Він зміг улестити й залякати місцевих жителів, щоб вони торгували з ним, а якщо ті не хотіли, то брав, що міг. Повернувшись до поселення, Сміт отримав усю владу й запровадив правило: «хто не працює, той не їсть». Джеймстаун пережив другу зиму.

Компанія Virginia прагнула прибутків, а після двох катастрофічних років грошима і не пахло. Директори компанії вирішили, що їм потрібна нова модель управління із заміною ради правління на одного керівника. Першим, кого призначили на цю посаду, був сер Томас Гейтс. Врахувавши деякі аспекти того, про що писав Сміт, компанія вирішила спробувати щось нове. Це розуміння прийшло після подій зими 1609–1610 років — так званого «голоду». Нова модель управління не залишила місця для Сміта, який восени 1609 року у роздратуванні повернувся до Англії. Без його сприяння в пошуку ресурсів і через Вахунсунакову блокаду постачання продуктів колоністи Джеймстауна почали вмирати. Із п'яти сотень, що були на початку зими, до березня вижили лише шістдесят. Ситуація була настільки розпачлива, що люди вдавалися до канібалізму.

«Щось нове», внесене в колонію Гейтсом і його заступником сером Томасом Дейлом, полягало в режимі роботи надзвичайної строгості для англійських поселенців — щоправда, не для еліти, яка керувала колонією. Саме Дейл увів «Закон: Божий, моральний і воєнний»:

Жоден чоловік чи жінка не повинні йти з колонії до індіанців під страхом смертної кари.

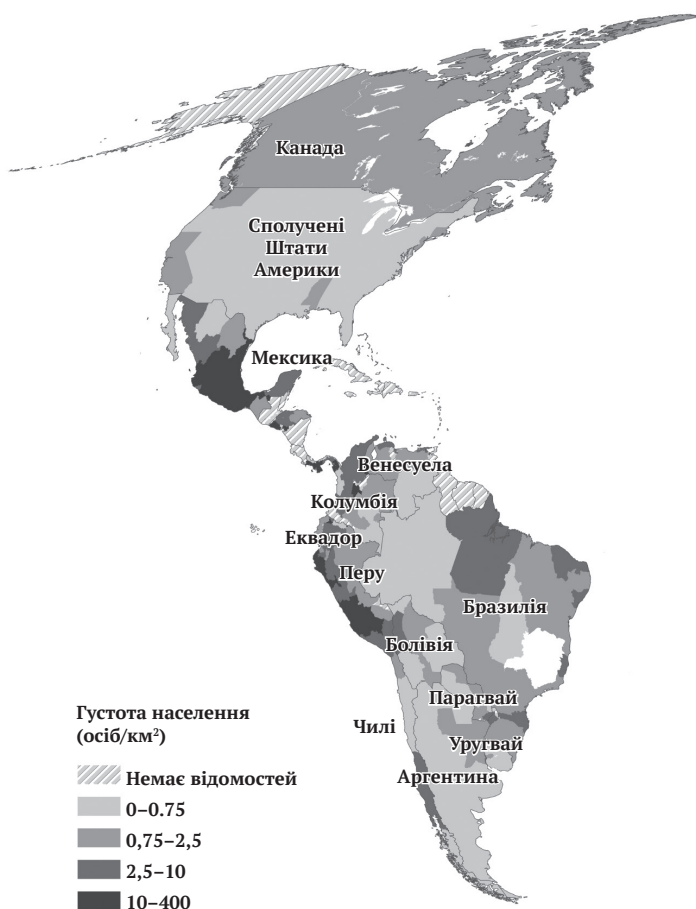
Ті, хто зазирає до садів, громадських чи приватних виноградників чи вкраде навіть жменю зерна, будуть страчені.

Жоден колоніст під загрозою смерті не має права продавати чи віддавати товари цієї країни капітану, боцману чи морякам за те, що вони заберуть його з колонії».

Якщо не можна було експлуатувати місцеве населення, міркували в компанії, то треба визискувати колоністів. Нова модель колоніального розвитку дала змогу компанії Virginia заволодіти всією землею. Чоловіки мешкали в бараках і отримували визначений компанією раціон. Були сформовані робочі команди, за кожною з яких наглядав агент компанії. За майже воєнним законом покарання накладалося за найменшу провину.

Дуже важливим для характеристики нових інститутів є положення, процитоване вище. Компанія погрожувала втікачам смертю. В умовах нового режиму втеча до місцевих жителів ставала дедалі привабливішою для колоністів, яких змушували працювати. Існувала також перспектива наодинці залишитися поза межами контрольованої компанією території. Влада компанії щодо цих можливостей була обмежена. Вона не могла змусити англійських поселенців до тяжкої праці за прожитковий раціон.

На карті 2 зображено густоту населення в різних регіонах обох континентів Америки за часів іспанського завоювання. У Сполучених Штатах густота населення, за винятком декількох зон, була найбільше $\frac{3}{4}$ людини на квадратний кілометр. У Центральній Мексиці або Перу в районі Анд густота населення становила до 400 осіб на квадратний кілометр, що в 500 разів вище за США. Що було можливе у Мексиці чи Перу, виявилось нереальним у Вірджинії.

Карта 2. Густота населення в 1500-х роках на обох континентах Америки

Не одразу компанія Virginia зрозуміла фатальність своєї першої моделі колонізації у Вірджинії, а тому й моделі «Закон: Божий, моральний і воєнний». Із 1618 року було прийнято радикально нову стратегію. Оскільки ані місцевих жителів, ані поселенців не можна було примусити, єдиною альтернативою стало заохочення. У 1618 році компанія започаткувала «передову систему», згідно з якою кожен чоловік-поселенець отримував 50 акрів⁶ землі й по 50 акрів на кожного члена родини та всіх робітників, яких родина могла взяти до Вірджинії. Поселенці отримали у власність свої будинки й були звільнені від контрактів. У 1619 році було створено Генеральну Асамблею. Це фактично давало кожному чоловікові-поселенцю право голосу щодо законів та інститутів, які керували колонією. Так було покладено початок демократії в Сполучених Штатах.

Дванадцять довгих років компанія Virginia засвоювала свій перший урок — що спрацювало для іспанців у Мексиці, Центральній і Південній Америці, не діяло на Півночі. Решта XVII століття пройшла в боротьбі за усвідомлення другого уроку — єдиним виходом для економічно життєздатної колонії було створення інститутів, що давали колоністам стимули для інвестування й копівкою праці.

Із розвитком Північної Америки англійська еліта знову й знову створювала інститути, що радикально обмежували економічні й політичні права всіх, за винятком кількох привілейованих поселенців у колонії, як це зробили іспанці. Але в кожному випадку ця модель руйнувалася, що й відбулося у Вірджинії.

Одна з найамбітізніших спроб сталася невдовзі після зміни стратегії компанії Virginia. У 1632 році англійський король Карл I подарував 10 млн акрів земель над Чесапікською затокою Сесіу Калверту, лорду Балтимору. Палата Мериленда надала лорду Балтимору повну свободу для створення будь-якого уряду на його бажання, причому пункт VII зазначав, що Балтимор мав «для добра й успіху Уряду названої Провінції вільну, повну й абсолютну владу голосами цих представників визначати, встановлювати і здійснювати закони будь-яким способом».

Балтимор розробив детальний план створення помісного суспільства — Північноамериканський варіант ідеалізованої версії сільської Англії XVII століття. Він передбачав розділення землі на ділянки по кілька тисяч акрів, якими мали керувати лорди. Лорди найматимуть орендарів, які працюватимуть на цій землі й платитимуть ренту привілейованій еліті, що контролювала землі.

---

⁶ 1 акр = 4046 м²

Інша подібна спроба була зроблена пізніше, у 1663 році, під час заснування Кароліни вісьмома власниками, до числа яких входив сер Ентоні Ешлі-Купер. Ешлі-Купер разом зі своїм секретарем, видатним англійським філософом Джоном Локком, розробив Основну Конституцію Кароліни. Цей документ, як і Хартія Мериленда, був планом створення елітного ієрархічного суспільства, заснованого на правлінні земельної еліти. У преамбулі зазначалося, що «управління цією провінцією може бути подібне до монархії, у якій ми живемо і частиною якої є ця провінція. Ми повинні уникати виникнення надмірної демократії».

Положення Основної Конституції закладали жорстку соціальну структуру. Знизу були літмени, стосовно яких стаття 23 зазначала: «Усі діти літменів мають бути літменами, і так для всіх поколінь». Над літменами, які не мали жодної політичної влади, стояли ландграфи й касіки⁷, із яких формувалась аристократія. Ландграфам давали по 48 тисяч акрів землі кожному, а касікам — по 24 тисячі акрів. Мав існувати парламент, у якому були б представлені ландграфи й касіки, але дозволялося обговорювати лише заходи, попередньо схвалені вісьмома власниками.

Як і спроби встановити суворе правління у Вірджинії, зазнало краху й планування подібних інститутів у Мериленді та Кароліні. Причини ті самі. У всіх випадках неможливо було примусити поселенців дотримуватися правил жорсткого ієрархічного суспільства. Для поселенців у Новому Світі існувало надто багато інших можливостей. Місцеве населення слід було заохочувати до праці. Тож дуже швидко вони почали вимагати більше економічних свобод і політичних прав. У Мериленді поселенці також домагалися власності на землю й змусили лорда Балтимора створити асамблею. У 1691 році ця асамблея досягла того, що король оголосив Мериленд колонією корони, тим самим позбавляючи лорда Балтимора і його верховних лордів політичних привілеїв. У Кароліні також точилася подібна тривала боротьба, унаслідок якої власники програли, а Південна Кароліна у 1729 році була оголошена королівською колонією.

На початку 1720-х років усі 13 колоній, що потім утворили Сполучені Штати, мали схожі структури врядування. У всіх випадках був губернатор та асамблея, що складалася з чоловіків-землевласників із правом голосу. Це не була демократія: жінки, раби й особи без приватної власності не мали права голосувати. Однак їм надавалися дуже широкі політичні права, якщо порівняти з багатьма сучасними суспільствами. Саме ці асамблеї та їхні лідери у 1774 році об'єдналися й створили Перший

⁷ Місцеві політичні лідери (Merriam-Webster Dictionary). — Прим. пер.

Континентальний конгрес, що став прелюдією до незалежності Сполучених Штатів. Асамблеї вірили, що мають право визначати і своє членство, і право оподаткування. Як відомо, саме це і створило проблеми для англійського колоніального уряду.

Казка про дві конституції

Не можна вважати випадковістю те, що саме Сполучені Штати, а не Мексика, ухвалили й упровадили конституцію, яка ввела демократичні принципи, створила обмеження для політичної влади й широко розподілила цю владу в суспільстві. Той документ, за написання якого у травні 1787 року взяли делегати у Філадельфії, був результатом тривалого процесу, розпочатого формуванням Генеральної Асамблеї у Джеймстауні 1619 року.

Контраст між конституційним процесом у часи здобуття незалежності Сполученими Штатами й таким самим процесом у Мексиці був разючий. У лютому 1808 року французька армія Наполеона Бонапарта вторглася в Іспанію. До травня вона захопила її столицю — Мадрид. У вересні іспанський король Фердинанд був схоплений і зрікся престолу. Владу загарбала національна хунта (Центральна Хунта), яка підняла смолоскип боротьби проти французів. Ця хунта спочатку зібралася в Аранхуесі, але мусила відступити на південь під натиском французької армії. Врешті-решт хунта опинилася в порту Кадіс, який тримався проти облоги наполеонівськими військами. Тут національне об'єднання сформувало парламент, названий «кортеси». У 1812 році кортеси створили документ, відомий як Кадіська Конституція, що проголошував конституційну монархію на основі народного суверенітету. Він також заповідав кінець особливим привілеям і ввів рівність усіх перед законом. Ці вимоги стали анафемою для еліти Південної Америки, яка досі правила за інституційною системою енком'єнди з примусовою працею та абсолютною владою колоніальних держав.

Колапс іспанської держави через вторгнення Наполеона викликав конституційну кризу по всій Латинській Америці. Точилося безліч суперечок щодо визнання Центральної Хунти. У відповідь багато латиноамериканців взялися створювати власні хунти. Лише з часом вони дійшли думки про справжню незалежність від Іспанії. У 1809 році в Ла-Пасі, Болівія, з'явилася перша Декларація про незалежність. Однак її швидко скасували іспанські війська, прислані з Перу. У Мексиці політичні погляди еліти були сформовані під впливом повстання Ідальго у 1810 році під проводом

священника Мігеля Ідальго. Коли армія Ідальго 23 вересня захопила Гуанахуато, вона позбулася інтенданта — старшого колоніального офіцера — і почала без розбору вбивати білошкірих людей. Це було більше схоже на класову чи навіть етнічну війну, а не на рух за незалежність. Навколо армії Ідальго об'єдналася опозиційна еліта. Якщо незалежність давала змогу населенню брати участь у політиці, то місцева еліта, і не лише іспанці, виступила проти цього. Унаслідок цього мексиканська еліта сприйняла Кадіську Конституцію, що відкривала можливості для громадянської участі, з величезним скептицизмом: вона ніколи не визнала б її легітимності.

У 1815 році після занепаду імперії Наполеона король Фердинанд VII повернувся до влади, і Кадіська Конституція була скасована. Коли іспанська корона почала заявляти свої права на американські колонії, вона не зустріла проблем із лояльною Мексикою. І все ж у 1820 році іспанська армія, сформована в Кадісі для відправки в Америку, щоб відновити іспанське панування, підняла заколот проти Фердинанда VII. Невдовзі по всій країні до них приєдналися інші військові підрозділи, і Фердинанд змушений був відновити Кадіську Конституцію та зібрати кортеси. Ці кортеси виявилися ще радикальнішими за ті, що прийняли Кадіську Конституцію, і запропонували скасувати будь-які форми примусової праці. Вони також виступили проти будь-яких привілеїв — наприклад, проти права військових на власні суди за скоєні злочини. Зіткнувшись зі спробою запровадити цей документ у Мексиці, місцева еліта вирішила, що найкраще проголосити незалежність.

Рух за незалежність очолив Агустін де Ітурбіде, офіцер іспанської армії. Так, 24 лютого 1821 року він оприлюднив План Ігуала, своє бачення незалежності Мексики. Цей документ передбачав конституційну монархію з мексиканським імператором і відхилив ті положення Кадіської Конституції, які були визнані загрозою для статусу й привілеїв еліти. План Ігуала був одразу ж підтриманий. Іспанія швидко зрозуміла, що не може опиратися неминучому. Ітурбіде не просто організував від'єднання Мексики. Усвідомлюючи вакуум влади, він швидко скористався своїм військовим минулим, щоб проголосити себе імператором, якого видатний лідер південноамериканської незалежності Симон Болівар охарактеризував як «ласка Бога і багнетів». Ітурбіде не був скований такими політичними інститутами, які обмежували Президента США. Він швидко став диктатором і у жовтні 1822 року розпустив конституційно створений конгрес, замінивши його на обрану ним самим хунту. Хоча Ітурбіде не протримався довго, така послідовність подій повторювалася в Мексиці час від часу протягом усього XIX століття.

Конституція Сполучених Штатів не створила демократію в сучасному сенсі. Кожний штат окремо визначав, хто має право голосу на виборах. Хоча північні штати скоро надали право голосу всім білошкірим чоловікам незалежно від рівня їхніх доходів чи розмірів приватної власності, у південних штатах цей процес був значно повільніший. Жодний штат не давав права голосу жінкам і рабам. Якщо майнові та фінансові обмеження були зняті для білошкірих чоловіків, расові обмеження, що прямо обмежували права темношкірих, залишилися. Рабство, звичайно, вважалося конституційним у часи прийняття Конституції США, написаної у Філадельфії. Місця в Палаті представників розподілялися між штатами за допомогою таємних переговорів. Відбувалося це відповідно до чисельності населення штатів, однак представники південних штатів у Конгресі поставили вимогу враховувати й рабів. Північні конгресмени виступили проти. Компромісом було під час розподілу місць у Палаті представників враховувати рабів у пропорції 3/5 від чисельності вільних людей. Конфлікти між Північчю й Півднем США були врегульовані протягом конституційного процесу прийняттям компромісу про 3/5. Із часом було додано нові поправки, зокрема Міссурійський компроміс. Згідно з цією поправкою приєднання до союзу нових штатів мало відбуватися попарно — один штат за рабство з одним штатом проти рабства, що давало змогу зрівноважити в Сенаті позиції за і проти рабства. Ці трюки змушували політичні інститути США мирно співпрацювати, доки Громадянська війна нарешті не вирішила конфлікт на користь Півночі.

Громадянська війна була кривавою й руйнівною. Однак і перед, і після неї існували величезні економічні можливості для значного розподілу населення, особливо у Північних і Західних штатах. Ситуація в Мексиці суттєво відрізнялася. Якщо США мали п'ять років політичної нестабільності (1860–1865), то Мексика переживала майже неперервну нестабільність перші п'ятдесят років незалежності. Найкраще це ілюструє кар'єра Антоніо Лопеса де Санта-Анна.

Санта-Анна, син колоніального посадовця у Веракрусі, прославився як солдат під час війни за незалежність Іспанії. У 1821 році він перейшов на бік Ітурбіде й ніколи не згадував про минуле. Уперше Санта-Анна став президентом Мексики у травні 1833 року, хоча й правив менше ніж місяць, поступившись президентською владою Валентину Гомесу Фаріасу. Президентство Гомеса Фаріаса тривало 15 днів, після чого Санта-Анна знов прийшов до влади. Цей період був такий же короткий, як і першого разу. На початку липня його знову змінив Гомес Фаріас. Санта-Анна і Гомес Фаріас вели свої «танці» до середини 1835 року, аж поки Санта-Ан-

ну змінив Мігель Барраган. Але Санта-Анна не здавався. Він повертався до президентства у 1839, 1841, 1844, 1847 роках, а також протягом 1853–1855 років. Загалом Санта-Анна був президентом 11 разів. За цей період він зазнав поразок пов'язаних з Аламо й Техасом, а також у катастрофічній Мексикансько-американській війні, унаслідок якої було втрачено території сучасних Нью-Мексико й Аризони. Від 1824-го до 1867 року в Мексиці змінилося 52 президенти. Однак мало хто з них у своєму правлінні дотримувався конституційно затверджених процедур.

Наслідки цієї безпрецедентної політичної нестабільності для економічних інститутів очевидні. Нестабільність призвела до повного нехтування правами власності. Мексиканська держава значно ослабилася, мала нестійку владу й низьку здатність збирати податки чи надавати управлінські послуги. Хоча Санта-Анна і був президентом Мексики, значна частина території його країни не контролювалася, що дало змогу Сполученим Штатам анексувати Техас. Окрім цього, як відомо, метою мексиканської Декларації було захистити економічні інститути, створені в колоніальний період, що зробило Мексику, за словами видатного німецького дослідника й географа Латинської Америки Александра фон Гумбольдта, «країною нерівності». Ці інститути, засновуючи суспільство на експлуатації місцевих жителів і створенні монополій, блокували економічні стимули й ініціативи широких верств населення. У той час, коли в першій половині XIX століття Сполучені Штати здійснювали Промислову революцію, Мексика біднішала.

Мати ідею, заснувати фірму й отримати позику

Промислова революція розпочалася з Англії. Першим успіхом було радикальне вдосконалення текстильного виробництва з використанням нових машин, що приводилися в дію водяними колесами, а пізніше паровими двигунами. Механізація текстильного виробництва значно підвищила продуктивність праці спочатку в текстильній, а потім і в інших галузях промисловості. Рушієм технологічного прориву в усій економіці стали інновації, передовим загоном яких були нові підприємці й бізнесмени, котрі прагнули втілювати нові ідеї. Початковий розквіт швидко поширився через Атлантику до Сполучених Штатів. Люди вбачали у впровадженні нових технологій, розроблених в Англії, величезні економічні можливості. Їх також надихала ідея власних винаходів.

Можна спробувати зрозуміти природу цих новацій, дослідивши, кому видавали патенти. Систему патентів, що захищає права власно-

сті на ідеї, систематизовано в Статуті монополій, ухваленому англійським парламентом у 1623 році. Система передбачає часткове запобігання можливостям короля видавати «патентні грамоти» кому заманеться, а також надання ексклюзивних прав для здійснення певних видів діяльності чи бізнесу. Дивовижний факт: у США патенти отримували люди будь-якого походження з різними життєвими історіями, а не лише багатії й еліта. Багато хто за допомогою своїх патентів заробив великі статки. Узяти хоча б Томаса Едісона, винахідника звукозапису й ламп розжарювання, засновника General Electric — нині однієї з найбільших компаній у світі. Едісон був останньою, сьомою дитиною в сім'ї. Його батько Семюел Едісон змінив багато робіт — від покриття дахів дранкою володіння таверною. Томас здобув слабку формальну освіту, удома його вчила мати.

У 1820–1845 роках лише 19% власників патентів у США мали батьків, котрі були професіоналами чи походили з відомих родин землевласників. За цей період 40% отримувачів патентів мали заледве початкову освіту, як, наприклад, Едісон. США у XIX столітті, так само як і в політичному плані, у питанні інновацій були набагато демократичніші за інші країни. На шляху до економічно найінноваційнішої нації у світі цей чинник став вирішальним.

Хай би яким бідним ви були, за гарні ідеї все-таки могли отримати патент, адже його ціна не була зависока. Інша справа — як використовувати патент, щоб заробляти гроші. Один із варіантів — просто продати іншому. Саме так спершу вчинив Едісон, щоб заробити початковий капітал. Він продав свій телеграф Quadruplex компанії Western Union за 10 тис. доларів. Однак продаж патентів був вигідний лише для таких творців, як Едісон. Адже той генерував ідеї швидше, ніж міг упровадити в практику. (Кількість його патентів — це світовий рекорд: 1093 патенти отримані у США і 1500 — в інших країнах світу.) Реальним способом заробити гроші стало відкриття власного бізнесу. Проте для початку потрібні кошти і банки, щоб їх позичати.

Винахідникам у Сполучених Штатах пощастило вдруге. У XIX столітті раптово розширилося фінансове посередництво й банківські послуги, що й стало вирішальною підтримкою для швидкого зростання й індустріалізації економіки. Якщо у 1818 році у США діяло 338 банків із загальними активами 160 млн доларів, то у 1914 році їх було 27864, а обсяги активів становили 27,3 млрд доларів. Потенційні винахідники у Сполучених Штатах мали прямий доступ до капіталів, щоб розпочинати власний бізнес. Ба більше, інтенсивна конкуренція між банками й фінансовими ін-

ститутами у США привела до того, що цей капітал був доступний із доволі низькими відсотками.

Інше становище було в Мексиці. У 1910 році, на початку Мексиканської революції, у країні працювало лише 42 банки. Тільки два з них контролювали 60% усіх банківських активів. На відміну від Сполучених Штатів, де конкуренція була дуже серйозна, мексиканські банки між собою майже не змагалися. Брак конкуренції означав, що банки могли обтяжувати своїх клієнтів дуже високими відсотками й надавати кредити лише привілейованим, а отже, багатим. Останні використовували доступ до кредитів для збільшення своїх статків в різних галузях економіки.

Набута мексиканською банківською галуззю форма у XIX–XX століттях була прямим результатом політичних інститутів, створених після здобуття незалежності. Після хаосу ери Санта-Анни настали невдалі спроби французького уряду імператора Наполеона III у 1864–1867 роках встановити в Мексиці колоніальний режим під правлінням імператора Максиміліана. Французів вигнали, написали нову Конституцію. Однак уряд, утворений спочатку Беніто Хуаресом, а після його смерті Себастьяном Лердо де Техада, зіткнувся з опозицією, очолюваною молодим військовим Порфіріо Діасом. Діас був уславленим генералом у війні проти французів і прагнув влади. Він сформував повстанську армію і в листопаді 1876 року завдав поразки урядовій армії в битві під Текоаком. У травні наступного року він проголосив себе президентом. Порфіріо Діас був майже ідеальним авторитарним правителем Мексики, аж доки через 34 роки його не скинули під час революційного повстання.

Так само як Санта-Анна й Ітурбіде, Діас розпочинав свою кар'єру військовим командиром. Подібний шлях досягнення успіху відомий і Сполученим Штатам. Перший президент США, Джордж Вашингтон, також був успішним генералом у війні за незалежність. Улісс Грант, один із генералів-переможців Громадянської війни, став президентом у 1869 році, а Двайт Ейзенгавер, верховний командувач Союзними військами в Європі під час Другої світової війни, був президентом Сполучених Штатів у 1953–1961 роках. Однак, на відміну від Ітурбіде, Санта-Анни й Діаса, жоден із цих військових не використовував військову силу для приходу до влади чи утримання при владі. Вони дотримувалися конституції. Хоча в XIX столітті Мексика вже мала конституцію, у ній були слабкі місця, якими й користувалися Ітурбіде, Санта-Анна й Діас. Цих людей можна було усунути від влади тим самим способом, яким вони прийшли до неї.

Діас порушував права власності людей, підтримуючи експропріацію величезних площ землі, надавав монопольні права й привілеї своїм при-

хильникам у всіх галузях економіки, разом із банківською. І в цьому немає нічого нового. Те саме робили іспанські конкістадори та Санта-Анна.

Чому ж тоді США мали значно кращу банківську галузь для економічного процвітання? Причина криється зовсім не в різниці мотивації власників банків. Насправді прагнення прибутку, яке стимулювало монопольну природу банківської системи Мексики, було властиве й США. Утім цей прибуток здобувався по-різному через кардинальні відмінності інститутів США. Банкіри стикалися з неоднаковими економічними інститутами, які стимулювали сильнішу конкуренцію. І це значною мірою було зумовлено тим, що політики, які писали правила для банків, самі мали дуже відмінні стимули, підтримувані різними політичними інститутами.

Наприкінці XVIII століття, невдовзі після прийняття Конституції США, банківська система була подібна до тієї, що почала формуватися в Мексиці. Політики намагалися встановити монополію державних банків, які вони могли віддати своїм друзям і партнерам в обмін на частку монопольного прибутку. Банки, як і в Мексиці, також швидко взялися за позичання грошей політикам, які регулювали їх. Однак ця ситуація у США не могла постійно тривати. Політики, які намагалися створити банківські монополії, на відміну від своїх мексиканських колег, вибиралися і перевибиралися. Створення банківських монополій і надання позик — хороший бізнес для тих політиків, які матимуть шанс уникнути покарання. Утім це не дуже добре для громадян. На відміну від Мексики, у США населення мало змогу контролювати своїх політиків і виганяти тих, хто використовував посаду для власного збагачення чи створення монополій своїм друзям. Завдяки цьому банківські монополії розвалилися. Поширеність політичних прав у США, особливо якщо порівняти з Мексикою, гарантувала рівний доступ до фінансів і позик. Натомість це давало змогу авторам ідей і винаходів мати від них вигоду.

Зміни залежать від шляху

У 1870–1880 роках світ почав змінюватися. Латинська Америка також не була винятком. Встановлені Порфіріо Діасом інститути відрізнялися від утверджених Санта-Анни чи іспанською колоніальною державою. У другій половині XIX століття світова економіка почала стрімко розвиватися, а інновації у транспорті — пароплави, залізниці — зумовили різке розширення міжнародної торгівлі. Ця хвиля глобалізації означала, що багаті на природні ресурси країни, такі як Мексика, а точніше еліта в цих

держав, отримали шанс збагатитися на експорті сировини й природних ресурсів у Північну Америку чи Західну Європу, що інтенсивно індустріалізувалися. Діас і його поплічники опинилися в іншому, швидко змінюваному світі. Вони зрозуміли, що Мексика також має змінюватися. Утім це не означало викорінення колоніальних інститутів і заміни їх на подібні до інститутів Сполучених Штатів. Навпаки, їх зміни залежали від шляху і вели лише до наступної стадії тих інститутів, які вже зробили Латинську Америку бідною і нерівною.

Глобалізація різко додала цінності величезним просторам обох континентів Америки, її «відкритим кордонам». Часто відкритість цих кордонів була лише міфом, оскільки вони були заселені аборигенами, яких брутально позбавляли земель. У будь-якому разі боротьба за новий цінний ресурс у другій половині XIX століття була одним із визначальних процесів на обох континентах Америки. Несподіване відкриття важливого кордону привело не до паралельних процесів у Сполучених Штатах і Латинській Америці, а до подальшого розходження, зумовленого відмінностями в наявних інститутах, особливо тих, що стосувалися землі. У США довга низка законодавчих актів, від Декрету про землю 1785 року до Фермерського закону 1862 року, відкрила широкий доступ до прикордонних земель. Хоча аборигени були відсунуті вбік, це створило рівноправні й економічно динамічні території. Проте в більшості латиноамериканських країн політичні інститути зумовили надто відмінні результати. Прикордонні землі віддали політично сильним особам і тим, хто мав великі статки й знайомства, що робило їх ще впливовішими.

Діас почав скасовувати деякі специфічні колоніальні інституційні закони, що перешкоджали міжнародній торгівлі, яка, як він очікував, мала значно збагатити його і його поплічників. Однак ця модель не була такою, як на північ від Ріо-Гранде. Вона нагадувала моделі Кортеса, Пісарро й де Толедо, у яких еліта могла заробляти величезні статки, тоді як інші були усунуті від цього. Коли еліта здійснювала інвестиції, економіка зростала, але це економічне зростання завжди розчаровувало. Це також відбувалося за рахунок тих, хто не мав жодних прав, наприклад, племена які в Сонорі поблизу Ноґалеса. Між 1900 і 1910 роками близько 30 тис. людей племені які було депортовано, перетворено практично на рабів і відправлено на хенекенові плантації півострова Юкатан. (Волокна агави, хенекен, були цінним товаром для експорту, оскільки використовувалися для виробництва канатів і мотузок.)

Стійкість у XX столітті специфічних інституційних структур, шкідливих для розвитку Мексики й Латинської Америки, яскраво ілюструє той факт, що, як і в XIX столітті, ці структури спричиняли економічну стаг-

націю та політичну нестабільність, громадянські війни й заколоти, коли різні групи боролися за владу. У 1910 році режим Діаса врешті-решт було повалено революційними силами. Після Мексиканської відбулися революції в Болівії у 1952-му, на Кубі в 1959-му і в Нікарагуа в 1979-му. Водночас пройшли громадянські війни в Колумбії, Ель-Сальвадорі, Гватемалі та Перу. Експропріація чи загроза експропріації активів і далі загострювалася з масовими аграрними реформами (чи спробами реформ) у Болівії, Бразилії, Чилі, Колумбії, Гватемалі, Перу і Венесуелі. Революції, експропріації й політична нестабільність супроводжувалися чергуванням військових урядів і різного типу диктатур. Хоча одночасно і відбувався зсув до ширших політичних прав, лише у 1990-х роках більшість країн Латинської Америки стали демократичними, але й потім залишалися нестабільними.

Ця нестабільність супроводжувалася масовими репресіями і вбивствами. У звіті Національної комісії з правди і примирення в Чилі встановлено, що з 1973-го до 1990 року під час диктатури Піночета було вбито з політичних причин 2279 осіб. Близько 50 тис. ув'язнено й закатовано, а сотні тисяч людей звільнено з роботи. Звіт Гватемальської комісії з історичної правди у 1999 році оприлюднив 42275 імен жертв. Однак дехто стверджував, що між 1962-м і 1996-м роками у Гватемалі було вбито близько 200 тис. осіб, із них 70 тис. під час режиму генерала Ефраїна Ріуса Монтта, який скоїв ці злочини безкарно, сподіваючись, що зможе стати президентом у 2003 році. На щастя, Монтту це не вдалося. Національна комісія з пошуку зниклих осіб в Аргентині також навела кількість загиблих від рук військових у період із 1976 до 1983 року — 9 тис. осіб. Утім зазначалося, що фактична кількість могла бути набагато більшою. (Організації з прав людини зазвичай оцінювали цю кількість у 30 тис. осіб.)

Заробити мільярд чи два

Тривалі наслідки організації колоніального суспільства та інституційні системи цих суспільств визначають сучасні відмінності між Сполученими Штатами та Мексикою, а отже, і між двома частинами міста Ногалеса. Контраст між тим, як Білл Гейтс і Карлос Слім стали двома найбагатшими людьми у світі (Воррен Баффетт також на це претендує), демонструє реальні можливості. Злет Гейтса і Microsoft добре відомий, однак статус Гейтса як найбагатшої у світі людини й засновника однієї з найбільш інноваційних технологічних компаній не зупинив Міністерство юстиції

США від звинувачення 8 травня 1998 року корпорації Microsoft у зловживанні монопольним становищем. Особлива увага була зосереджена на способі, яким браузер Internet Explorer був прив'язаний до операційної системи Windows. Уряд довго стежив за Гейтсом. У 1991 році Федеральна комісія з торгівлі розпочала розслідування щодо монопольних дій Microsoft, пов'язаних з операційними системами комп'ютерів. У листопаді 2001 року Microsoft уклав угоду з Міністерством юстиції. Він обрізав собі крила, хоча покарання й було менше, ніж того вимагали.

Карлос Слім у Мексиці заробив свої гроші не завдяки інноваціям. Спочатку він відзначився в операціях на ринку цінних паперів, купуючи і продаючи збиткові фірми. Найважливішим ходом було придбання Telmex — мексиканської монополії в галузі телекомунікацій, приватизованої президентом Карлосом Салінасом у 1990 році. У вересні 1989 року уряд оголосив про намір продати 51% акцій із правом голосу (20,4% усіх акцій) компанії й отримав заявки на участь у конкурсі в листопаді 1990-го. Консорціум під керівництвом Grupo Carso, власником якої був Слім, виграв аукціон. Замість того щоб одразу ж заплатити за акції, Слім спромігся відкласти цю операцію, використовуючи дивіденди від Telmex, щоб сплатити за акції. Те, що колись було державною монополією, тепер стало монополією Сліма, причому дуже прибутковою.

Економічні інститути, які зробили Карлоса Сліма тим, ким він є тепер, суттєво відрізняються від тих, що у США. Якщо ви — мексиканський підприємець, подолання бар'єрів для доступу до капіталів є головною справою на кожному кроці кар'єри. Ці бар'єри передбачають отримання дорогих ліцензій, пробирання крізь бюрократичні процедури, непрості відносини з політиками й посадовцями, а також подолання труднощів під час знаходження коштів у фінансовому секторі, де найчастіше сидять ті самі посадовці, проти яких ви боретесь. Ці бар'єри можуть бути нездоланними на шляху до прибуткових галузей або вашим найкращим другом, що утримуватиме на короткому повідку конкурентів. Різниця між цими двома сценаріями зводиться, звичайно, до того, кого ви знаєте і на кого можете вплинути, і кого можете підкупити. Карлос Слім, талановитий, амбітний чоловік із сім'ї не дуже багатих лівійських іммігрантів, був майстром у укладанні ексклюзивних договорів. Він спромігся монополізувати дуже прибутковий ринок телекомунікацій у Мексиці, а потім поширив свій вплив і на решту Латинської Америки.

Монополія Telmex Сліма зазнавала нападок. Однак вони не були успішні. У 1996 році Avantel, провайдер міжміського й міжнародного зв'язку, подав до Мексиканської комісії з конкуренції петицію, вимагаю-

чи перевірити, чи має Telmex домінуючу позицію на ринку телекомунікацій. У 1997 році ця комісія вирішила, що Telmex має значну монопольну владу щодо місцевої телефонії, національних міжміських переговорів і міжнародних дзвінків, окрім деяких інших аспектів. Однак спроби Мексиканської регуляторної агенції обмежити ці монополії ні до чого не призвели. Однією з причин цього було те, що Слім і Telmex могли користуватися так званою процедурою ампаро (*recurso de amparo* — дослівно «звернення по захист»). Ампаро — це петиція, яка доводить, що конкретний закон не може до вас застосовуватись. Ідея походила з Конституції Мексики 1857 року і спочатку призначалася для захисту індивідуальних прав і свобод. Однак у руках Telmex та інших мексиканських монополій це стало потужним інструментом для зміцнення влади монополії. Замість захисту прав людини процедура ампаро стала вивертом у принципі рівності перед законом.

Слім «зробив» свої гроші в мексиканській економіці передусім завдяки політичним зв'язкам. Його спроба створити підприємство у США зазнала невдачі. У 1999 році Grupo Carso придбала компанію — продавця комп'ютерів CompUSA. На той час CompUSA надала привілеї фірмі СОС Services у торгівлі їхніми товарами в Мексиці. Слім негайно розірвав договір, прагнучи створити власну мережу магазинів без конкуренції з боку СОС. Проте СОС подала на CompUSA позов до Далласького суду. У Далласі не діє ампаро, тож Слім програв і був оштрафований на 454 млн доларів. Після цього адвокат СОС Марк Вернер писав: «Цей вердикт доводить, що компанії мусять шанувати правила у США, якщо вони хочуть тут працювати». Однак апеляція скасувала цей вердикт через «брак доказів», які віднайшов суддя.

До теорії світової нерівності

Ми живемо в нерівноправному світі. Відмінності між націями подібні до різниці між двома частинами Ногалеса, лише в більших масштабах. У багатших країнах люди мають міцніше здоров'я, більшу тривалість життя й кращу освіту. Вони також мають доступ до багатьох принад і можливостей життя — від відпусток до кар'єри, про що люди у бідних країнах можуть лише мріяти. Люди в багатих державах їздять дорогами без ям, мають туалети, електрику й водогін у своїй домівці. У них зазвичай є уряд, який не арештовує і не погрожує за власною примхою. Навпаки, уряд надає послуги — освіту, охорону здоров'я, будівництво доріг, а також закон і порядок. Важливо й те, що громадяни голосують на виборах

і мають право голосу у виборі політичного напрямку, у якому рухається їхня країна.

Величезні відмінності у світовій нерівності очевидні кожному, навіть тим, хто живе у бідних країнах, хоча багато хто з них не має доступу до телебачення чи інтернету. Саме це відчуття й реальність цих відмінностей змушує людей нелегально перетинати Ріо-Гранде чи Середземне море, щоб отримати шанс досягти рівня життя й можливостей багатих країн. Ця нерівність має наслідки не лише для якості життя окремих людей, вона також викликає образи й обурення з величезними політичними наслідками в США й інших країнах. Зрозуміти, чому ці відмінності існують і які їх витоки — ось головна мета нашої книги. Досягнення такого розуміння є не кінцевою метою, а лише першим кроком до формулювання ідей щодо того, як покращити життя мільярдів людей, які досі живуть у бідності.

Відмінності двох частин міста Ногалеса — це лише верхівка айсберга. Як і в решті північної Мексики, що має вигоди від торгівлі, навіть не дуже легальної, зі Сполученими Штатами, жителі Ногалеса мають вищий достаток, ніж інші мексиканці, чий середній дохід на сім'ю ледве сягає 5 тис. доларів на рік. Цей відносний достаток жителів Ногалеса у штаті Сонора пов'язаний з іноземними підприємствами, зосередженими в індустріальних парках, перший з яких заснував Річард Кемпбелл — молодший, виробник кошиків із Каліфорнії. Першим орендарем стала Coin-Art, компанія-виробник музичних інструментів, власником якої був Річард Боссе, котрий володів компанією Artley з виробництва флейт і саксофонів у Ногалесі в штаті Аризона. Після Coin-Art з'явилися Memorex (комп'ютерні мережі), Avent (одяг для лікарень), Grant (сонячні окуляри), Chamberlain (системи дистанційного відчинення гаражних дверей для компанії Sears) і Samsonite (сумки й валізи). Важливо те, що все це були американські підприємства. Бізнесмени використовували американський капітал і ноу-хау. Таким чином, більший достаток Ногалеса в штаті Сонора відносно решти Мексики походить ззовні.

Відмінності між США й Мексикою невеликі, якщо порівняти з іншими країнами. Пересічний громадянин США у 7 разів багатший від пересічного мексиканця і у понад 10 разів — від жителя Перу чи Центральної Америки. Він майже в 20 разів заможніший від пересічного жителя тропічної Африки і майже у 40 разів — від жителів найбідніших африканських країн, таких як Малі, Ефіопія і Сьєрра-Леоне. І це стосується не лише США. Існує невелика група багатих країн, що постійно зростає, — здебільшого в Європі й Північній Америці, до якої приєднуються Австра-

лія, Японія, Нова Зеландія, Сінгапур, Південна Корея і Тайвань, чиї жителі мають набагато вищий рівень життя, ніж населення решти планети.

Причина того, що Ноґалес у штаті Аризона значно багатший за Ноґалес у штаті Сонора, проста. Це величезна різниця між інститутами по обидва боки кордону, що створюють значно більше стимулів для жителів Ноґалеса у штаті Аризона, ніж у штаті Сонора. Сучасні Сполучені Штати значно багатші за Мексику і Перу, оскільки їхні інститути, як економічні, так і політичні, краще стимулюють і підтримують бізнес, людей і політиків. Кожне суспільство функціонує в межах набору економічних і політичних правил, сформульованих і ефективно підтримуваних як державою, так і громадянами. Економічні інститути визначають економічні стимули: здобути кращу освіту, заощаджувати й інвестувати, впроваджувати нові технології тощо. Саме політичний процес визначає, під якими економічними інститутами житимуть люди, і саме політичні інститути окреслюють, як цей процес відбуватиметься. Наприклад, політичні інститути держави визначають здатність громадян контролювати політиків і впливати на їхню поведінку. Це своєю чергою визначає, чи політики представлятимуть громадян, нехай і недосконало, чи зловживатимуть наданою їм або узурпованою ними владою задля збільшення своїх статків і досягнення власної вигоди на шкоду громадянам. Політичні інститути включають у себе, але не обмежуються лише писаними конституціями й тим, чи є суспільство демократичним. Вони визначають владу і здатність держави регулювати й керувати суспільством. Необхідно також детальніше розглянути чинники, що окреслюють розподіл політичної влади в суспільстві, особливо здатність різних груп діяти спільно для досягнення своїх цілей чи перешкоджання іншим людям у досягненні їхніх.

Оскільки інститути впливають на поведінку і стимули в реальному житті, вони визначають успіх чи поразку країни. Індивідуальні здібності є важливими на кожному суспільному рівні, однак і це потребує інституційної структури, щоб трансформуватися в позитивну силу. Білл Ґейтс, як і інші легендарні постаті в галузі інформаційних технологій (наприклад, Пол Аллен, Стів Балмер, Стів Джобс, Ларі Пейдж, Сергій Брін і Джефф Безос), мав надзвичайний талант і амбіції. Однак він зрештою реагував на стимули. Система освіти у США підготувала Ґейтса й інших до набуття унікальних вмінь, що допомогли розвинути таланти. Економічні інститути в США дали змогу цим людям із легкістю створити власні компанії без перешкод. Ці інститути також забезпечили доступ до фінансування. Ринки робочої сили в США дали змогу найняти кваліфікований

персонал, а відносно конкурентне ринкове середовище сприяло розширенню компанії і продажу продукції. Ці підприємці від початку усвідомлювали, що їхні омріяні проекти реалізуються. Вони вірили в інститути і верховенство права, яке самі ж створили, і не переймалися безпекою прав власності. Нарешті, політичні інститути забезпечували стабільність. Насамперед вони гарантували захист від диктатури і зміни правил гри, експропріації статків, ув'язнення чи загрози життю й власності. Вони ручалися, що жоден окремий інтерес у суспільстві не зможе скерувати уряд в економічно небезпечному напрямі. Адже політична влада одночасно обмежена і достатньо широко розподілена в суспільстві, щоб могла виникнути й існувати система економічних інститутів, які забезпечують стимули для процвітання.

Ця книжка демонструє, що хоча економічні інститути є критично важливими для руху країни до багатства чи бідності, саме політика й політичні інститути визначають, якими будуть ці економічні інститути. Врешті-решт дієві економічні інститути в США є результатом розвитку політичних, що виникли після 1619 року. Наша теорія світової нерівності показує, як політичні та економічні інститути взаємодіють між собою, зумовлюючи процвітання чи занепад, і як різні частини світу прийшли до формування різних систем цих інститутів. Із короткого історичного огляду обох континентів Америки ми хочемо окреслити ті сили, які формують політичні й економічні інститути. Відмінні між собою структури сучасних інститутів мають коріння у далекому минулому. Адже якщо суспільство організоване в певний спосіб, це має тривалі наслідки. Ми покажемо, що цей факт впливає зі способу взаємодії політичних та економічних інститутів.

Тривалі наслідки й сили, що зумовлюють їх, пояснюють також, чому важко усунути світову нерівність і привести бідні країни до розквіту. Хоча інститути є основними в існуванні відмінностей між двома частинами Ногалеса та між Мексикою і США, це зовсім не означає, що в Мексиці виникне консенсус щодо зміни інститутів. Зовсім не обов'язково суспільство розвиватиме чи прийматиме найкращі для економічного процвітання й добробуту громадян інститути. Інші системи можуть бути ще кращими для тих, хто контролює політику й політичні інститути. Можновладці й решта суспільства часто не погоджуватимуться з тим, яку систему інститутів слід залишити, а яку змінити. Карлос Слім не хотів би побачити, як зникають його політичні зв'язки і бар'єри, що захищають його бізнес. Йому байдуже, що виникнення нових підприємств збагатить мільйони мексиканців. Оскільки не існує консенсусу, то пра-

вила для суспільства визначає політика: те, хто має владу, і те, як вона здійснюється. Карлос Слім здатний отримувати бажане. Влада Білла Гейтса більш обмежена. Ось чому наша теорія стосується не лише економіки, а й політики. Вона торкається впливу інститутів на успіх чи невдачу країни, а отже, економіки бідності чи процвітання, окреслює, як формуються й змінюються з часом інститути, як стають нездатними змінюватися, навіть якщо зумовлюють бідність і злидні мільйонів. Зрештою — стосується політики бідності й багатства.